

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Нотатки з III Конгресу САУ

Дискусія навколо доповіді Н. Черниш на пленарному засіданні Конгресу

Модератор — *Євген Головаха* (Україна)

Учасники дискусії:

Пал Тамаш (Угорщина) — директор Центру соціальної політики

Владімир Магун (Росія) — керівник сектору досліджень особистості, провідний науковий співробітник Інституту соціології РАН, завідувач лабораторії порівняльних досліджень масової свідомості Національного дослідницького університету “Вища школа економіки”

Лешек Корпорович (Польща) — професор Інституту міжкультурних студій Ягеллонського Краківського університету

Володимир Паніотто (Україна) — генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології, професор кафедри соціології Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Давід Ротман (Білорусь) — директор Центру соціологічних та політичних досліджень Білоруського державного університету

12–13 жовтня 2017 року в Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна відбувся III Конгрес Соціологічної асоціації України “Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання”. У його роботі взяли участь більш як 300 фахівців-соціологів та представників інших наук із 26 міст України (Києва, Харкова, Одеси, Львова, Запоріжжя, Тернополя, Кам’янського, Луцька, Ужгорода, Житомира, Івано-Франківська, Умані, Рівного, Черкас, Чернівців, Краматорська, Дрогобича, Маріуполя, Дніпра, Старобільська, Северодонецька, Полтави, Миколаєва, Кривого Рогу, Сімферополя), а також з Польщі (Краків, Люблін, Зелена Гура), Угорщини (Будапешт), Росії (Москва, Санкт-Петербург), Білорусії (Мінськ, Гомель), Японії (Токіо).

Взяли участь в обговоренні актуальних проблем сучасного суспільства та соціологічної науки, що відбувалося на Конгресі, також мали змогу близько 400 майбутніх соціологів — студентів та аспірантів вишів Харкова та деяких інших міст України.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді Президента САУ, академіка В.Бакірова “Соціальні нерівності: нові виклики”, академіка Е.Лібанової “Нерівність в Україні: причини та наслідки”, професора О.Куценко “Суспільство нерівних: суперечності та виклики комплексних соціальних нерівностей для України”, директора Центру соціальної політики П.Тамаша “Майбутнє праці у Східній Європі: виживання у низькотехнологічних гетто” (“The future of work in Eastern Europe: survival in low tech ghettos”) та професора Н.Черниш “Соціологія до і після Трампа”. Цей останній виступ виглядав як своєрідне підбиття підсумків для української соціології в ситуації нових радикальних змін, що відбуваються у світі, та висвітлення тенденцій і перспектив розвитку соціологічної науки сьогодення. Власне тому довкола

цієї доповіді і розгорнулася дискусія, яку розпочав у своєму виступі модератор, професор Євген Головаха.

Є. Головаха: “Насамперед зазначу, що розгорнуті положення концепції проф. Н. Черниш будуть оприлюднені у № 4 нашого академічного фахового видання “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” за 2017 рік¹. Концепція, подана у скороченому вигляді в доповіді Н. Черниш, на мою думку, заслуговує на серйозну увагу та обговорення соціологів, які намагаються осмислити тенденції й закономірності розвитку соціології відповідно до її місця у соціальному світі, що змінюється. У доповіді етапи становлення і розвитку соціологічної науки співвіднесено з перехідними моментами цивілізаційного розвитку, пов’язаного із процесом глобалізації. Оригінальність авторської концепції зумовлена виокремленням трьох періодів глобального розвитку – розгортання, фрагментації і кризи глобалізму, що й визначає, на думку Н. Черниш, актуальну перспективу нового етапу розвитку нашої науки, який в її концепції визначено як соціологія постглобалізаційної ери².”

Вважаю, що суттєва теоретико-методологічна значущість такого підходу визначається обґрунтуванням критеріїв, принципів і методичних засобів соціального пізнання, характерних для кожного із визначених етапів розвитку соціології. Було б важливим не обмежуватися обговоренням запропонованої концепції на нашому Конгресі, а й представити увазі світової соціологічної спільноти доопрацьовану згідно із результатами сьогоднішньої дискусії доповідь.

Підтримуючи в цілому концепцію Н. Черниш і визнаючи її цінність для сучасної соціології, хочу висловити деякі критичні зауваження, пов’язані із часовими межами першого етапу розвитку соціології аж до середини 80-х років минулого століття. Тут виявляється певна невідповідність між виокремленими автором визначальними рисами і домінуючими ознаками етапу, з одного боку, і тим, які процеси були характерними для соціології від кінця 1960-х років, коли серйозній критиці було піддано і європоцентризм, і ідею лінійного розвитку, і цілісність соціології як “монологічної дисципліни”. Саме в цей період сформувалося дуже поширене уявлення про кризу соціології в тому вигляді, в якому вона формувалася з моменту її появи як науки.

У цьому контексті мені видається можливим виділити особливий етап становлення соціології, який би я умовно поймав “передглобалізаційним”, коли в соціологічній спільноті формувалося передчуття “кінця класичної епохи” і необхідності пошуку нових підходів до пізнання “некласичної соціальної реальності”.

Закликаю учасників дискусії взяти участь в обговоренні й надаю слово нашому гостеві з Польщі”.

Л. Корпорович привітав Н. Черниш із цікавою і важливою в науковому плані доповіддю і завважує, що ця доповідь є вчасною для осмислення тих нових реалій, якими позначений світ, що стрімко змінюється. Він висловив згоду з тим, що науку про цей світ уже можна назвати “постглобалізаційною соціологією”, але така ідея вимагає поглибленої аргументації, насамперед із визначенням її сутнісних рис, особливостей та характеристик. У цій справі мають бути об’єднані зусилля соціологів різних країн світу; це можна назвати потребою у зведенні “мостів” – між соціологами, що представляють свої національні школи, між країнами, між культурами тощо – на противагу відмінностям та наголошуванням їх. Виклики глобалізації є спільними для всіх, тому постає благородне завдання: знайти спільні й потужні

¹ Див.: [Черниш, 2017a].

² Див.: [Черниш, 2017b, с. 13–14].

відповіді і на глобалізацію, і на зростання нерівності, і на інші проблеми, що стоять нині перед фрагментованим людством і нашою наукою. Зростання багатоманіття світу не має бути перешкодою для будівництва мостів і здійснення діалогу між ученими різних країн цього світу.

В.Паніотто також віддав належне спробі Н.Черниш запропонувати своє бачення етапів розвитку соціологічної науки і висловив власні міркування стосовно однієї зі складових її схем — щодо вирізнення методів емпіричних досліджень. Він зазначив, що класифікація етапів розвитку соціології, подана Н.Черниш, є інтегральною, ґрунтованою на семи групах показників. Ця класифікація надзвичайно цікава, багатofакторна, вимагає належних знань і розуміння різних аспектів соціологічних досліджень — від теоретичних концепцій до використовуваних методів. “Мій коментар, — наголосив В.Паніотто, — стосується лише класифікації методів дослідження, що їх використовують на кожному етапі розвитку соціології”.

В.Паніотто: “Мої спроби класифікувати етапи розвитку методів збирання інформації та прогнозування їхньої динаміки [Паніотто, Харченко, 2017] були пов’язані з потребою в освоєнні Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) нових методів збирання інформації, що відповідають світовим тенденціям розвитку методів. Тому основою класифікації є міра поширення тих чи інших методів збирання інформації. Джерелом даних про поширення різних методів є щорічні дослідження найбільшої асоціації, яка об’єднує дослідників громадської думки — ESOMAR (див., напр.: [Global Market Research, 2017]). Аналогічні опитування проводилися і в інші роки. Якщо використовувати термін “революція” в сенсі переходу від домінування одного методу до іншого, то можна виокремити три революції, що вже відбулися: 1) перехід від так званих солом’яних опитувань (тобто опитувань у місцях скупчення людей) до face-to-face (F2F) інтерв’ю за репрезентативними вибірками; 2) перехід від F2F до телефонних опитувань (CATI); 3) перехід від CATI до онлайн-досліджень. Тоді є змога виокремити такі етапи в розвитку методів збирання інформації.

З 1924 до 1936 — домінування “солом’яних” опитувань.

З 1936 до 1995–2000 — домінування F2F інтерв’ю.

З 1995–2000 до 2008 — домінування телефонних опитувань.

З 2009 до сьогодні — домінування онлайн-опитувань.

Що стосується BigData, то вони наразі ще не виокремлені в дослідженнях ESOMAR.

Хотілося б зрозуміти, чому наші періодизації доволі суттєво різняться? У мене є лише гіпотези з цього приводу.

1. Можливо, засади для класифікації настільки відмінні, що порівнювати їх немає сенсу (хоча вирізнення типових для того чи іншого етапу методів, напевно, все ж передбачає достатню поширеність їх).

2. У моїй класифікації не враховано якісні методи, а також комбінації методів.

3. У моїй класифікації йдеться про найбільш поширений метод, а в Н.Черниш — про ті методи, які лише виникають для виконання завдань нового етапу”.

Д.Ротман зазначив, що представлена Н.Черниш схема періодизації соціологічної науки є важливою для процесу викладання, адже і викладачеві, і студентові слід бути добре ознайомленими з етапами розвитку соціології аж до сьогоднішнього. Самі методи існують вже давно, нині ж йдеться радше про нові технологічні особливості їх використання. Що таке BigData по суті? Це ті самі кількісні методи, хіба що способ, можливості, масштаб їх використання є відмінними від застосування їх у XX столітті.

Далі Ротман коротко виклав свою концепцію оперативних сучасних соціологічних досліджень. На його думку, сьогодні варто говорити про якісну визначеність соціологічних замірів, про інтерпретацію їх сьогоденню. Специфіка сучасних соціальних процесів, закономірності становлення та розвитку суспільства і держави визначили скерованість формування низки умов і вимог до сучасного соціологічного дослідження, яке виступає як синтезатор та постачальник інформації, що її використовують для ухвалення найважливіших управлінських рішень. До цих умов та вимог входять оперативність, достовірність інформації та конкретність підсумкового аналізу. Сучасне соціологічне дослідження передбачає швидкість його реалізації, високу інтенсивність розв'язання дослідницьких завдань. Високою в науково-практичному плані є й вимога достовірності отриманих результатів, оскільки їх у багатьох випадках використовують з метою обґрунтування управлінських рішень: їхня адекватність реальній ситуації не має викликати сумнівів. Конкретність підсумкового аналізу забезпечує вихід на прями пропозиції, спрямовані на розв'язання соціальної проблеми. Отже, сучасне соціологічне дослідження має відрізнитися підвищеною точністю прогнозу, яка досягається глибиною аналізу. Результати мають не тільки дати відповіді на питання “Що відбувається?”, а й знайти відповіді на ще два: “Чому це відбувається?” та “Що може бути далі?”.

Достовірність даних, точність прогнозу, правильність висновків гарантуються не лише жорсткими вимогами до використання усіх підходів і прийомів організації збирання інформації, побудовою моделей вибірки, розробленням якісного і валідного інструментарію, а й застосуванням одночасно різних методів збирання інформації в комбінуванні їх та сполученні. Це дає змогу отримати глибшу, а головне — об'єктивнішу картину того, що відбувається.

Найважливішу роль у забезпеченні високої якості соціологічного дослідження відіграє аналіз отриманої соціологічної інформації, від якого прямо залежить і точність прогнозу. Головним методологічним принципом аналізу інформації у сучасному соціологічному дослідженні виступає порівняння. Створення ситуації, яка забезпечує можливість порівняння, досягають через застосування нових методів збирання соціологічної інформації, передусім методу “соціологічної реконструкції подій минулого”.

Водночас, зазначив Д.Ротман, у запропонованій Н.Черниш версії викладу свого розуміння етапів розвитку соціології всі ці вимоги було важко увиразнити через формат доповіді.

П.Тамаш висловив свої зауваження стосовно виступу Н.Черниш. Вони зводяться до шести позицій.

П.Тамаш: “1. Щодо дискусії загалом: звісно, це є відкрите питання, чи є глобалізація лишень об'єктом/предметом соціологічних досліджень, чи вона справді впливає на соціологію або ж на дослідження самі по собі. Це питання є відкритим для дискусії тепер і надалі. Зміни, що ми їх спостерігаємо сьогодні, чи є вони конче результатом глобалізації? Я не певен у цьому. “Глобалізація” не є чимось, що постало само по собі, а не разом із багатьма іншими чинниками. Ми потребуємо більше емпіричних проектів для подальших дискусій.

2. Разом з тим “глобалізація” є частиною професійних ідеологій у спільнотах соціологів різних країн, тому дебати щодо неї є реальними всюди — у центрах та на периферіях міжнародної соціології. Ми можемо розпочати з цього. Результати таких дебатів відображають наші партикулярні погляди, тож наслідки не будуть суто локальними, але водночас не будуть і універсальними.

3. Трамп у цих дебатах не є важливим взагалі. Здійнялося забагато галасу навколо нього; обидва — Дональд Трамп і Гіларі Клінтон — намагалися використовувати дослідження громадської думки і (можливо) софістиковані техніки BigData для

цього, але в цих виборчих кампаніях жоден із них не розвинув “нову” і специфічно нову глобальну соціологію. Епістемологія соціальних досліджень у цьому плані зосереджена на академічних дослідженнях, а не на авантюрах/ризиках BigData.

4. Утім, звернення до Трампа є важливим під цим кутом зору — з погляду “соціології соціології” в США. Американська соціологія з її великими й затратними міжнародними проектами (як і ті соціологи в Західній Європі, котрі великою мірою наслідують її та вважаються лібералами) була і є “придворною наукою” впродовж багатьох десятиліть. Тепер ця винятковість скінчилася, і не ясно, якими будуть наступні кроки у професійних інституціях. Але в цьому сенсі все це є головно американською проблемою.

5. Я гадаю, що ми перебуваємо в гібридній ситуації у двох аспектах. Підґрунтям усе ще є національні суспільства, але є й глобальні елементи, що ввійшли до них (до прикладу, глобальне законодавство/правосуддя, права людини тощо), є ще щось між ними, такі собі треті форми, як-от регіональні міграції, міжетнічні традиції. Усі ці типи полів увиразнюються у соціальних змінах в той самий час, але в різних формах та з різною швидкістю. Я можу уявити майбутнє суспільство, в якому глобальні елементи будуть домінувати, а національні суспільства зостануться субординаційно присутніми, при цьому соціологія, яка вивчатиме їх, буде глобальною. Але це є майбутнім (разом зі структурами знання невідомого коріння/походження). Наразі ми є все ще конгломератами національних соціологій.

6. Це є зрозумілим завдяки тому факту, що соціологія як дисципліна була створена у європейському XIX столітті, в період національного капіталізму, і ми засадничо використовуємо її базовий апарат у незмінному вигляді. Зміни прийдуть; деякі вже є тут, але введення/запровадження їх не є лінійним процесом наступних років”.

В. Марун висловив подяку Н.Черниш за спонукання до роздумів і міркувань над долею світу і соціології в ньому. Багато в чому її пропозиції є несподіваними для присутніх, і навіть попереднє оприлюднення тез виступів не дає змоги детально вивчити зміст і суть запропонованих етапів розвитку соціології, без чого важко малювати тенденції і перспективи на майбутнє. Слід відзначити, що одна із семи особливостей, які характеризують ці тенденції, прямо пов’язана із соціальними нерівностями та змінами у розумінні їх, що має набути деталізації у виступах учасників Конгресу. Проте всі сім примітних рис у розумінні Н.Черниш дають нам відносну цілісну картину минулого, сучасного і майбутнього соціології; з нею можна сперечатися, можна додавати свої міркування, можна заперечити її й висловити своє бачення цих процесів. Тож зустрічі фахових соціологів на кшталт цього Конгресу створюють добрі майданчики для плідних дискусій.

Коментарі Н. Черниш до висловлених колегами міркувань і пропозицій

Передусім хочу подякувати всім учасникам дискусії за висловлені думки і водночас висловити низку своїх роздумів стосовно них. Насамперед вважаю, що нам слід відмовлятися від уже традиційних форм проведення наукових конференцій. Вимогами сьогодення є зміна формату і збільшення часу підготовчої роботи, коли організатори заздалегідь формують порядок денний і збирають тези можливих доповідей, коли фахівці з числа визнаних академічною спільнотою здійснюють усталення дефініцій головних понять і термінів та попередній відбір модератором кількох доповідачів, коли тези (а то й усі доповіді) оприлюднюються щонайменше за місяць до початку конференції тощо. За прикладами далеко ходити не треба: дехто з наших українських соціологів брали участь у міжнародних форумах такого ґатунку і здатні поділитися з нами своїми враженнями не лише про ці фахові зібран-

ня, а й про процедуру їх проведення. Щодо III Конгресу САУ, то його організатори зробили кілька поважних кроків у цьому напрямі (маю на увазі видання тез виступів напередодні його проведення, внесення елементів дискусії у перебіг роботи Конгресу тощо). Було б добре, аби ці позитивні ознаки наукового життя ставали дедалі поширенішими в нашій країні.

Що стосується висловлених на мою адресу думок, то хочу подякувати усім, хто брав участь в дискусії на самому Конгресі чи надіслав мені згодом свої більш розлогі коментарі й зауваження. Буду говорити лише про критичні міркування колег.

Я цілком погоджуюся, що визначені мною чотири запропоновані етапи розвитку соціологічної думки від початків і до сьогодні не можна вважати оптимальними і незаперечними й над цим варто працювати надалі. Логіка моїх роздумів полягала не стільки в тому, аби виокремити ці етапи, скільки в тому, щоб увиразнити концептуальні зміни в соціологічному теоретизуванні й показати, як соціологія ставала із західноцентричної насправді глобальною, з прилученням до соціологічного цеху представників усіх країн світу (бо навіть на африканському континенті нині з'являються своєрідні й часто несподівані для нас спроби осмислення соціального у невластивий для нас спосіб). Далі мені йшлося про нове бачення глобалізаційних процесів у їхній множинності та виразній специфічності й у той самий час про відчуття втрати від глобалізаційних наративів, адже сьогодні дедалі поширенішим стає відчуття, що глобалізація не має вигляду переможної ходи в усіх напрямках, сферах і навіть у повсякденних практиках пересічних громадян; вона дістає часто несподівану відсіч на свої виклики, тож тепер у багатьох випадках важко сказати, які шальки терезів переважають — локальні, глобальні, регіональні, гібридні чи ще якісь інші.

Прикладом для мене слугує ситуація з національною державою: ще у 1995-му відомий американський соціолог Н.Смелзер впевнено пророкував, що внаслідок глобалізації національна держава стрімко втрачає свій трон, а інші не менш відомі учені так само одностайно писали про перетворення держави на такого собі поліція, єдиною функцією якого за умов панування глобалізації і втрати внаслідок цього суверенітету стає лишень дотримання порядку в країні. Згадаймо також не менш відомі вислови часів позірного торжества глобалізації про перетворення соціальних інститутів на інститути-пустушки, а ще гірше — на інститути-зомбі. При цьому йшлося саме про національні держави. Однак не так сталося, як гадалося; нині ми можемо говорити про унікальну живучість національної держави, яка в загальному підсумку змогла не лише відбити численні атаки глобалізації та глобалізаторів, а й пристосуватися до змінених умов і навіть певною мірою відвоювати втрачене. Набирають силу також антиглобалізаційні рухи в усьому світі, до того ж у таких масштабах, що їхні представники стають президентами, проходять до парламентів своїх країн і вдаються до таких масових акцій протесту проти глобалізації, що навіть благополучна Німеччина влітку 2017 року була змушена вводити свої війська для стримування антиглобалістів під час проведення зустрічі лідерів провідних країн світу.

У нас на очах утворюється нова конфігурація світового порядку, коли колишня піраміда світової влади на чолі з однією супердержавою (за А.Негері та М.Гардтом) починає перетворюватися на складнішу геометричну фігуру з кількома регіональними центрами впливу і з багатьма вимірами. І втім, багато соціологів замість того, щоб сфокусувати увагу на цих змінених обставинах, завзято продовжують мислити в термінах глобалізації. Я зовсім не хочу сказати про остаточний крах глобалізації; насправді глобалізаційні процеси та явища у багатьох ділянках є потужними, а інколи й визначальними. Але, як на мене, світ не стоїть на місці, і немає в ньому тепер нічого непохитного та вічного. Пригадаймо крах СРСР, якого не передбачувала переважна більшість аналітиків-радянологів того часу. Цей крах якраз і став (чи ви-

глядав) миттєвим тому, що дослідники вперто не помічали сил, які той лад точили і врешті-решт зумовили його повалення. І в той же час не можна твердити про остаточно загинув того ладу, бо так звана радянська спадщина виявилася такою міцною, що продовжує володарювати в умах багатьох сучасних людей — соціологам варто лише звернутися до своїх численних досліджень, які підтверджують цю ностальгію за СРСР.

Отже, соціологові як представнику науки не слід думати про сучасний світ, використовуючи, як казав Д.Бел, лише один осьовий принцип. І якщо раніше вчені розрізнялися за такими осьовими принципами (бо кожен мав свій), то тепер кожен соціолог повинен мислити з позицій різних осьових принципів, використовуючи різноманітну соціологічну оптику. Якщо раніше панувало гасло “або — або”, то тепер вже “і — і”, і кількість варіантів останнього гатунку множить, і зростає ансамбль траєкторій...

Зрештою, ще одна дуже важлива, бодай для нашої української соціології, обставина, яка підштовхнула мене на дещо демонстративний виклад свого погляду на сучасну соціологію. Як на мене, вона дуже щільно закрилася у своїх дисциплінарних кордонах і не хоче (чи поки не здатна) помічати зазначеного у моєму виступі тренду зростання міждисциплінарності всіх гілок наукового знання. Адже здавна так повелося, що ініціаторами змін наукових картин світу виступали представники природничих наук, тоді як соціогуманітарні науки були в цьому плані більш інертними (пригадайте нещодавні механістичні уявлення в соціології із трактуванням людини як “соціального атома”). Сьогодні (та вже й відчужено) дедалі помітнішими є докорінні зміни в осмисленні усього суцього, і місце традиційної картини світу заступає нове його бачення внаслідок відкриттів останнього часу власне у природничих науках. Саме звіди поволі проникають і в соціологію такі поняття, як синергійність, емерджентність, лімінальність, біфуркація, атрактор, бутстрап тощо. Раніше соціологія виглядала як замкнута система знання; суспільство вбачалося так само системою закритого типу із домінуванням сталих характеристик, що було дуже поширеним уявленням аж до появи праць Р.Мертон. Він помітив сигнали нестабільності, але в межах сталого устрою, і спрямував свої зусилля на виявлення дестабілізаційних ознак з метою подальшого усунення їх. Але наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття під тиском проривів у природничих науках постає нова наукова картина світу, який починають тлумачити як глобальну систему відкритого типу із домінуванням пригожинської “стріли часу”, тобто його необоротності. Соціологам може це подобатися чи не подобатися, але страусина позиція пошуків сховку в минулому (чи це стосується наукових розвідок, чи організації конференцій, чи проведення досліджень, а чи викладання у навчальних закладах) не рятує від нагальної потреби застановитися над тим, як ми маємо реагувати тепер на всі ці новації. Може здатися, що за цих нових умов об’єктивне знання вже неможливе, закономірності остаточно поступаються місцем випадковостям, узвичаєні прийоми емпіричних досліджень виглядають як рудименти і взагалі запановує повний і остаточно хаос, кінцевим проявом якого в соціології є усвідомлення неможливості та непотрібності її як такої. Гадаю, такі алярмістські настрої в академічному середовищі певною мірою є відображенням відповідної риси української ментальності та прикривають собою оце вперте небажання вчитися новому, про яке я постійно говорю. Для мене ускладнення умов мого існування як професіонала означає лише потребу в набутті нових знань, доступних у безлічі джерел (і не обов’язково суто іншомовних). Адже очевидно, що ми не мусимо раз по разу використовувати у своїй професійній діяльності одні й ті самі заявлені прийоми та засоби, котрі ми використовували багато років поспіль. Ми не можемо й далі читати свої лекції з пожовклих від часу сторінок: час є

необоротним, він вперто і стрімко йде вперед, і нам не варто від нього відставати, закріплюючи навіки свій статус провінційної й нікому не потрібної псевдонауки.

Утім, ще раз повторюю: це — моє враження, моє відчуття, моя соціологічна уява щодо сьогодення та місця в ньому соціології. Нині, після добровільної відмови від виконання обов'язків завідувача кафедри, у мене нарешті з'явилися можливості зайнятися науковими пошуками, і я готую низку статей, в яких детальніше висловлю свої погляди і своє розуміння сучасності. Якщо ви думаєте інакше, маєте іншу візію соціології сьогодення, то уклінно прошу вас висловити не лише свої критичні зауваження, а й власне бачення етапів і характеристик, тенденцій і перспектив розвитку науки, якій ми віддали наші симпатії, наші сили і, зрештою, своє життя.

Джерела

Черниш, Н. (2017а). Соціологія сьогодення: тенденції та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–21.

Черниш, Н. Й. (2017b). Соціологія до і після Трампа. *Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання. III Конгрес Соціологічної асоціації України*. Тези доповідей (українською, російською та англійською мовами). Харків, 12–13 жовтня 2017 року. Харків: Соціологічна асоціація України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 13–14.

Паніотто, В., Харченко, Н. (2017). *Методи опитування*. Київ: ВД “КМ Академія”.

Global Market Research 2017. An ESOMAR Industry Report (2017). Amsterdam: ESOMAR.

Статтю одержано 12.01.2018

References

Chernysh, N. (2017a). Sociology of the Present Day: Trends and Prospects. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 5–21. [= Черниш 2017]

Chernysh, N. Y. (2017b). Sociology Before and After Trump. [In Ukrainian]. *New Inequalities, New Conflicts, and Ways of Overcoming. Proceedings of the 3rd Congress of Ukrainian Sociological Association, 12–13 October 2017*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukrainian Sociological Association. 13–14. [= Черниш 2017]

Global Market Research 2017. An ESOMAR Industry Report (2017). Amsterdam: ESOMAR.

Paniotto, V., Kharchenko, N. (2017). *Survey Methods*. [In Ukrainian]. Kyiv : Publishing House KM Academia. [= Паніотто, Харченко 2017]

Received 12.01.2018